

ТЕРМИНЪТ ДИСКУРС¹

Изучаването на дискурса изправя изследователя пред немалко предизвикателства - изкушен от намерението си да намери задоволителен отговор на интересуващите го въпроси, първоначалното любопитство често прераства в стъписване пред объркващите с многообразието си теоретични интерпретации, начеващи още с изясняването на основополагащия термин. Специфично усложнение на проблема произтича и от поставянето му в контекста на българското езикознание, защото там опитът да бъде обсъждан не се радва на особена популярност. В българската научна терминология понятието дискурс навлиза с публикацията на Ст. Димитрова, като под него се разбира “всяко множество от логично свързани изречения” [1984: 9], а като речникова статия се появява за първи път в “Справочник на семиотичните термини”, където са посочени четири дефиниции [Добрев, Добрева 1992: 29]. Като се изключат изследванията със социолингвистична [Виденев 2000, Петров 2000, Сотиров 1996] и семиотична [Йотов 1994] насоченост, терминът като че ли се е наложил и се употребява активно предимно в литературознанието и етнологията.

Подобно обстоятелство крие две опасности за изследователя - или да потъне в множеството тълкования, съпоставки и уточнявания на свързаните с него понятия, или да наруши основополагащите принципи на научното дирене и да говори за “нещо”, представата за което по презумпция се мисли, че е известна и споделяна от всички. Очевидно е, че пред подобна алтернатива за предпочитане е да се избере първата възможност, но с цената на неимоверно опростяване и схематизиране на дискутирания проблем.

Терминологизирането на дискурса (фр. *discours*, англ. *discourse*) се превръща в генератор на напрежение, което има поне три предварителни обяснения.

Едното е свързано с опита да се обясни същността му чрез дихотомията: *langue* - *parole*, респ. *компетенция* - *перформация*, като преимуществено дискурсът е разглеждан като явление, подчинено на втория член от “опозицията”. Оказва се обаче, че положението не е точно такава, каквото се представя в привидната подреденост на предложеното разграничение. Ориентирането на дискурса към употребата на езика в текстовете, предполагащи разбиране, не е еднопосочно, тъй като конкретната реализация на езика се проследява и с оглед на езиковата система, и в зависимост от комуникативната компетентност на нейните носители.

¹ Текстът е под печат в сб. “Славика”, Пловдивски университет, 2003.

Осъзнаването на подобна двойственост дава все повече основания “светът” на дискурса да бъде локализиран между системата и текста [Степанов 1998: 670-689].

Второто утежняващо обстоятелство възниква при осмислянето на дискурса в светлината на лингвистичните традиции, където се оказва, че той принадлежи към несъвместими на пръв поглед теоретични парадигми. Терминът дискурс започва да се налага в славянското езикознание в началото на 70-те години², първоначално със значение, близко до това, с което битува терминът “функционален стил” (на речта или езика). И докато в славянската лингвистична традиция (утвърдена най-вече чрез трудовете на Пражкия лингвистичен кръжок) “функционалният стил” се възприема преди всичко като тип текст - разговорен, административен, художествен и т.н. - със съответстващата му лексикална и граматична система, то в англосаксонската традиция подобно схващане е инцидентно поради простата причина, че стилистиката не е обособена като самостоятелна дисциплина в рамките на езикознанието. Англосаксонските лингвисти пристъпват към изясняването на дискурса от противоположна отправна точка - в тяхното първоначално разбиране дискурсът се възприема като текст в неговата текстова даденост и текстови особености. Прокараното разграничение обаче става трудно различимо, ако бъде проектирано върху линията Якобсон - Халидей, където взаимните преходи стават особено отчетливи. Между функционалната класификация на *стиловете*, разработена от Р. Якобсон [1960], и социолингвистичната теория на М. А. К. Халидей [1978, 1985], изградена върху понятието *регистър*, могат да бъдат набелязани редица общи моменти. И в двата случая наборът от изразни средства е резултат от избор и комбинация и се съотнася към функцията на речевата изява с оглед на ситуацията или сферата на комуникацията. Освен по отношение на функцията твърде натрапчива е и аналогията с действието на основните “стилообразуващи” фактори: *field* (тема, предмет), *mode* (медиум, предимно устна/писмена реч) и *tenor* (взаимоотношенията между участниците и техните социални роли). Те от своя страна отвеждат към допускането за субрегистър, за това, че някои регистри имат общи черти и се препокриват, за смесване на регистри в определена ситуация и за превключване от един регистър в друг, което при промяна в ситуацията може да се превърне в средство за реконтекстуализация. И както за представителите на Пражката школа е било трудно да решат на кой от термините да се спрат - функционален език или

² За въвеждането и популяризирането на термина *дискурс* в славянското езикознание несъмнена заслуга има В. Скаличка [1960].

функционален стил, - така и тук паралелно с термина регистър се появява и означението *субезик*, наред с *диатипична вариативност на езика и жанр на дискурса*. Очевидно е, че набелязаните прилики са възможни благодарение на вметването им в гъвкавия комуникативен модел, в който обаче всеки от включените в него компоненти (адресат, адресант, текст, средства, конвенции и т. н.) се оказва ангажиран с представата за дискурса и присъства едновременно с различните си и разновременни позовавания.

Оттук нататък се изправяме пред третото затормозяващо обстоятелство, което се основава на продължителните модификации на теорията и натрупаните чрез тях противоречия - както продуктивни, така и активно възпрепятстващи. Опитът да се изясни същността на дискурса неизменно води до преплитането на няколко начала. В речника си Т. М. Николаева [1978: 467] пояснява: “Дискурсът е многозначен термин в текстовата лингвистика, използван от редица автори в почти омонимни значения³ (дори не и синонимни - *бел. моя Г. Б.*). Най-важните от тях са: 1) свързан текст; 2) устно-разговорна форма на текста; 3) диалог; 4) група изказвания, свързани смислово помежду си; 5) речево произведение като даденост - писмена или устна”. Очевидно е, че в първоначалните схващания за дискурса доминира “текстовият” подход⁴, от който произтичат редица недоразумения, засягащи отношението *текст - дискурс*:

а) двата термина се употребяват на практика като синоними, без да бъдат прецизирани и разграничавани;

б) текстът се обвързва с писмено фиксираните речеви изяви (поради което и самата текстова лингвистика се възприема като научна област, изучаваща речевите произведения, реализирани в писмена форма), докато дискурсът се схваща като терминологично означение за устно реализираните речеви произведения;

в) дискурсът се дефинира като надредно спрямо текста понятие, което интегрира не само съобщението (текста), но и останалите компоненти, включени в комуникативния модел (адресант, адресат, код, канал, контекст).

С постепенното диференциране на *анализа на дискурса*⁵ спрямо граничещите или вклиняващи се в неговия научен обсег лингвистични

³ Сrv. също А. Матеева [1986: 33].

⁴ В това отношение френската лингвистика също дълго време не прави изключение, тъй като дискурсът се схваща като реч въобще, като текст. Е. Бенвенист [1974: 276, 299; 1993: 180-189] е един от първите изследователи, който прави опит да терминологизира дискурса, означавайки с него “реч, присвоявана от говорещия” и противопоставяйки го на обективното повествование (*řisit*). Тези две форми на речта се разграничават по редица белези: системата на времената, местоименията и т.н.

⁵ Терминът анализ на дискурса (*discourse analysis*) е използван първоначално от З. З. Харис [1952] с намерението за апликация на дистрибутивния метод не само спрямо изречението, но и спрямо свързания текст, към чието описание да бъде привлечена и социокултурната ситуация.

разклонения текстът започва да се схваща като някаква абстрактна, формална конструкция, а дискурсът - като негова конкретна актуализация, възникнала в резултат на менталните процеси и екстралингвистичните фактори [Ван Дайк 1989]. С други думи дискурсът започва да се осъзнава не само като “даденост на текста”, но и като стояща извън тази даденост система, а именно като граматика⁶. В развитието си Бирмингамската школа [срв. Култард - Синклер 1975; Култард 1977] е инспирирана предимно от системната лингвистика и функционалната граматика на М. А. К. Халидей [1973], категориална по тип и опираща се върху йерархията на езиковите единици. Макар и сама по себе си предложената класификация на основните теоретични категории в единици, класове, структури и системи да е респектираща, тази граматика не е просто таксономична: системният компонент се подлага на функционална интерпретация, като се проследяват опциите (възможностите за избор), с които диспонира говорещият / авторът в рамките на отделните категории. По модела на Халидей бирмингамските учени разработват своя оригинална йерархия на единиците, предназначена за функционална структурна интерпретация на диалогичната интеракция. Тяхната петчленна таксономична система⁷ е приложима най-вече при дискурси, които до голяма степен са формализирани и предполагат придържане към установени правила (поради това и научният интерес се съсредоточава предимно към т. нар. стандартизирани диалози между учител и ученик, лекар и пациент, съдебен разпит и др.).

Налагането на тенденцията дискурсът да бъде изведен от рамките на текста, на “речевите произведения”, чието неизброимо множество може да бъде обхванато само с помощта на най-общо открити принципи, се отстоява с разработването на конкретни граматикати на различните типове дискурс. В по-широк, семиотичен аспект⁸ дискурсът започва да се описва като *език* и

⁶ “Първоначално теоретическите предположения, основаващи се върху това, че граматиката е длъжна да обясни системно-езиковите структури на целия текст, и превръщайки се по този начин в граматика на текста, остават декларативни и близки по дух до генеративната парадигма. Твърде бързо обаче и граматиката на текста, и лингвистичните изследвания на дискурса разработиха своя по-независима парадигма, която бе възприета в Европа и Съединените щати.” [Ван Дайк, Кинч 1988: 154].

⁷ *act* - концепт, очевидно заимстван от теорията на речевите актове, изразяващ основните прагматични функции (заповед, съгласие); *move* - до голяма степен се препокрива с репликата, в чиито рамки могат да се реализират няколко акта; *exchange* - приема се за основна единица в диалогичната интеракция, най-общо се характеризира като обединение между репликата-стимул и репликата-реакция; *transaction* - обединение на няколко репликови двойки, евент. тройки в по-обемни секвенции; *interaction* - конкретният диалогичен дискурс, взет в неговата цялост [Култард - Синклер 1975; Култард 1977].

⁸ Логико-семиотичното описание на различните типове дискурс - политически, дидактически, повествователен - е особено на почит сред френските постструктуралисти [Греймас, А. Ж., Курте Ж. 1983: 488-489]; Срв. също речниковата статия на Добрев, Добрева [1993:29].

като всеки език, притежаващ свои текстове, възниква необходимостта от описания на дискурсите, които не закъсняват да се появят⁹.

Подобна позиция обаче отново ни връща в изходната точка, от която тръгнахме, порочният кръг се затваря в двойката *език и реч*¹⁰. И все пак - *какво е дискурсът?* Колкото и да е парадоксално, оказва се, че “светът” на дискурса се разполага именно във взаимопроникващото пространство между *системата и текста*, поради което се дефинира като *езикова реализация на интеракцията в конкретен ситуативен контекст*¹¹.

Сполучлив ескиз на представата как би могъл да изглежда “светът” на дискурса откриваме в речника на В. З. Демянков [1982: 7], което с известни съкращения ще си позволим да цитираме: “Дискурсът е произволен текстов фрагмент... Често, но не винаги, се концентрира около някакъв опорен концепт; създава общ контекст, описващ действащите лица, обектите, обстоятелствата, времената, постъпките и т. н., определя се не толкова от последователността на изреченията, колкото от онзи общ за продуктора и за интерпретатора на дискурса свят, който се създава в хода на развитието на дискурса... Изходната структура на дискурса е последователност от елементарни пропозиции, свързани помежду си с логически отношения конюнкция, дизюнкция и т. н. Елементи на дискурса са: излаганите събития, техните участници, перформативната информация и “не-събитията”, т.е. а) обстоятелствата, съпровождащи събитията; б) фонът, поясняващ събитията; в) оценка на участниците за събитията; г) информацията, съотнасяща дискурса към събитията”.

В подобна представа за дискурса, колебаеща се около всевъзможни отправни точки, се открояват два основни ориентира. От една страна, дискурсът се обвързва с прагматичната ситуация, чрез която се установява неговата свързаност и комуникативна адекватност, включените в него импликации и пресупозиции. При моделирането му се използват *фреймове* (типове ситуации) или *сценарии* (акцентиращи върху развитието на ситуацията). От друга страна, дискурсът препраща към менталните процеси на участниците в комуникацията, към етнографските, психологическите, социокултурните правила и стратегиите при пораждането и възприемането на речта в определени условия. До голяма степен те са определящи за

⁹ В контекста на разглежданата проблематика българската лингвистика може да бъде представена с провокиращото със своята нетрадиционност и респектиращо като задълбоченост изследване на Цв. Йотов [1994].

¹⁰ Сrv.: Дискурсът - това е реч, “потопена в живота” [Арутюнова 1998: 136-137].

¹¹ В този дух са и следващите определения: “дискурсът е свързан текст в съвкупността му с екстралингвистичните - прагматични, социокултурни, психолингвистични и др. - фактори” [Арутюнова 1999: 136] и “дискурсът е интегрирано цяло на текста и контекста” [Хофманова 1997: 8].

темпо на речта, за темо-ремните отношения, за експлицитното и имплицитното в съдържанието, за степента на спонтанност и свързаност, за избора на средствата с оглед на целта и т. н.

Очевидно е, че при подобно широко схващане дискурсът обхваща не само устните, но и писмено реализираните езикови изяви¹², включително и литературната комуникация между автор и читател - срв.: литературен дискурс, наративен дискурс¹³. При конкретната си реализация литературният дискурс от своя страна включва други дискурси (напр. диалозите между действащите лица в романа), а той самият става част от един много по-широкообхватен континуиетен дискурс, в който възникват интертекстуални отношения¹⁴. По аналогичен начин се анализира политическият дискурс [Бартошек 1993, Симич 1996], дискурсът на масмедииите [Тодорова 1993], търговският дискурс [Сотиров 1996], феминистичният дискурс [Танен 1997] и т. н., което за пореден път доказва, че дискурсът се възприема не само като преносител или посредник, но се обвързва и с определени етнически, социални, политически, културни, в една или друга степен институциализирани, стойности. Осъзнатата нужда от универсална типология, която да обхваща дискурсите в тяхното многообразие: кратки и обемисти, устни и писмени, автентични и художествени, допуска предположението, че жанровете (или типовете текст, различните стилове) се усвояват заедно с езика под формата на повече или по-малко установени схеми и са неотменима част от комуникативната ни компетентност.

¹² От подобна позиция Р. Барт очертава обекта на транслингвистиката или лингвистиката на дискурса, като под основополагащия термин разбира “всеки краен отрязък от потока на речта, който е единен по отношение на съдържанието си, изречен е и е структуриран с оглед на вторични комуникативни цели и е културизиран от неезикови фактори” [1970, бълг. изд. 1991: 50-55].

¹³ Вж. напр. Щанцел 1988, Долежел 1993, сред българските литературоведи Сапарев 1994, Павлов 1997.

¹⁴ Интертекстуалността придобива различни форми, като текстовете, реагиращи помежду си, образуват всевъзможни вериги, поредици, цикли. Според У. Еко “всяка книга винаги говори за други книги”, според Ю. Кръстева “всички текстове неминуемо се кръстостват с други текстове”, според Р. Барт литературата, която е изчерпала своите възможности, повтаря самата себе си (като се иронизира, пародира), а авторите се държат като преводачи, коментатори [Цит. по Хофманова 1997: 37].

БИБЛИОГРАФИЯ

- Арутюнова 1998:** Арутюнова, Н. Д. Дискурс. В: *Языкознание*. Большой энциклопедический словарь. Москва 1998.
- Арутюнова 1999:** Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. Москва 1999.
- Барт 1991:** Барт, Р. Лингвистика на дискурса. В: Семиотика. Материята на мисълта. София 1991, с. 50-55.
- Бартошек 1993:** Bartošek, J. Jazyk současných českých politiků. Olomouc, Univerzita Palackého 1993.
- Бенвенист 1974:** Бенвенист, Е. Общая лингвистика. Москва 1974.
- Бенвенист 1993:** Бенвенист, Е. Формалният апарат на изказа. В: Езикът и човекът. София 1993.
- Виденов 2000:** Виденов, М. Увод в социолингвистиката. София 2000.
- Грейсмас, Курте 1983:** Грейсмас, А. Ж., Курте Ж. Семиотика. Объяснительный словарь теории языка, пер. с франц. В: Семиотика. Москва 1983.
- Дайк, Кинч 1988:** Ван Дайк Т. А., Кинч В. Стратегии понимания связного текста. *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. XXIII. Москва 1988.
- Дайк 1989:** Ван Дайк Т. А. Язык, познание, коммуникация. Москва 1989
- Демянков 1982:** Демянков, В. З. Англо-русские термины по прикладной лингвистике и автоматической переработки текста. Методы анализа текста. Вып. 2. *Тетради новых терминов*, 39. Всесоюзный центр переводов. Москва, 1982.
- Димитрова 1984:** Димитрова, Ст. Текст и подтекст. Наблюдения над пресупозициите в руския дискурс. София 1984.
- Добрев, Добрева 1993:** Добрев, Д., Добрева Е. Справочник на семиотичните термини. Издателство "Глаукс". Шумен 1993.
- Долежел 1993:** Doležel, L. Narativní způsob v české literatuře. Praha 1993.
- Йотов 1994:** Йотов, Цв. Разговорът и неговият глобален лингвистичен модел. Автореферат на дисертация за присъждане на научната степен доктор на филологическите науки. София 1994.
- Кулгард - Синклер 1975:** Coulthard, M., Sinclair, J. Towards an Analysis of Discourse: the English used by teachers and pupils. Oxford Univ. Press, Oxford 1975.
- Кулгард 1977:** Coulthard, M. An Introduction to Discourse Analysis. Longman, London 1977.
- Матеева 1986:** Матеева, А. Понятието "текст". *Български език и литература*, 1986, кн. 1, с. 26-33.

- Николаева 1978:** Николаева Т. М. Краткий словарь терминов лингвистики текста. *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. VIII. Москва 1978.
- Павлов 1997:** Павлов, Ив. Наративът и неговите литературни силуети. УИ “Св. Кл. Охридски”, София 1997.
- Петров 2000:** Петров, А. Дискурсният анализ в обучението по български език 5.-8. клас. София 2000.
- Сапарев 1994:** Сапарев, О. Литературната комуникация. Пловдив 1994.
- Симиџ 1996:** Симиџ Р. Политички дискурс. Инфлација речи у “Самоуправном друштву” СФРЈ. Београд 1996.
- Скаличка 1960:** Skalička, V. Syntax promluvy (enunciace). *Slovo a slovesnost*, 21, 1960, s. 241-249.
- Сотиров 1996:** Сотиров, П. Речевите стратегии в българския търговски дискурс. *Проблеми на социолингвистиката*. (Езикът и социалните контакти). Том 5. София 1996, с. 259-263.
- Степанов 1998:** Степанов, Ю. С. Язык и метод. К современной философии языка. “Языки русской культуры”. Москва 1998.
- Танен 1997:** Танен, Д. Ти не ме разбираш. София 1997.
- Тодорова 1993:** Тодорова, Е. Езикът на българската публицистика (1944-1989). Лингвостатистическо изследване. София 1993.
- Халидей 1973:** Halliday, M. A. K. *Explorations in the Functions of Language*. E. Arnold. London 1973.
- Халидей 1978:** Halliday, M. A. K. *Language as Social Semiotic: the social interpretation of language and meaning*. E. Arnold, London 1978.
- Халидей 1985:** Halliday, M. A. K. *Introduction to Functional Grammar*. E. Arnold, London 1985.
- Харис 1952:** Harris Z. Discourse analysis. In: *Language*, 1952, v. 28, №1
- Хофманова 1997:** Hoffmannová, J. *Stylistika a... Trizonia*, Praha 1997.
- Щанцел 1988:** Stancel, F. *Teorie vprůběhu*. Odeon, Praha 1988.
- Якобсон 1960:** Якобсон, Р. Лингвистика и поэтика. В: Структурализм “за” и “против”. Москва 1975, с. 193-230.